

PREGLED STARE SARAJEVSKE ARHITEKTURE¹⁾

TIJELO (I.)

Šeher Sarajevo, to su kulise valovitih brda, sa naslagom kuća pri-dnu poput naslaga škrljevca.

Kuće: plosnate piramide iznad piramida, ćeramidni krovovi na kockastim tijelima, rasijani po brdskim predjelima — tj. **kubična arhi-tektura**. Pored nje: kupola do kupole u nizinskim predjelima — Begova džamija, Gazi Husrev-begova medresa, Brusa-bezistan i Hamam iza Katedrale, tu i tamo isprekidane mineratima — tj. **kupolasta arhitektura**.

U renesansnom gradu svi su odnosi perspektivni — pa otuda koridor-ulice i proza. U Sarajevu, naprotiv, sve nam se prikazuje orto-gonalno. Do početka evropske civilizacije Sarajevo gotovo nije poznavalo perspektive. Sve neki kratki prostorni sokaci sa doksatima, dakle, pla-stika i poezija.

Kocka do kocke — doksati, koji se jedan drugome izmiču u pro-stornom odnosu i sa pravom na vidike (PNV). Elementarni se oblici odražavaju jasno, određeno i prijatno. Staro Sarajevo je grad kristalno čistih geometrijskih tjelesa: kubusa, prizama, piramida, kalota, valjaka i čunjeva.

»Gotika nije upotrebljavala kugle, valjke i čunjeve; njezin prostor je više kompleksan, tj. geometrija višeg reda, pa zato katedrale i nisu tako lijepe«, veli Le Corbusier.

Tendencija

Niz niskih kuća na kraju naglašen minaretom (iza Vijećnice), niz kuća sa tornjem Saborne crkve, ili oniske kuće pokraj visokih jab-lanova, to je uobičajena pojava u sarajevskoj arhitekturi: pozicija uz opoziciju, horizontala pokraj vertikale.

»Sve elementarno osjećanje moguće je svesti na dva smjera: na vertikalnu, koju određuje zakon sile teže, i na horizontalnu, koja uspo-stavlja ravnotežu« (Le Corbusier).

Za Sarajevo, međutim, vertikala nije tako značajna. Minareti i jablanovi, tanki, vitki i okretni, to su samo poente i cezure, koje preki-daju i time oživljavaju monotoniju jednog izrazito horizontalnog grada.

¹⁾ Štampano u časopisu »Tehnički vjesnik«, Zagreb 1942, br. 7—9 u ok-viru cjeline pod naslovom »Sarajevo i njegovi trabanti«.

Staru sarajevsku arhitekturu možemo podijeliti na kubičnu (mahale) i kupolastu (čaršija).

Nadmlini — niz niskih kuća na kraju naglašen minaretom (J. N.).

Trijem ispred kavanice Stadion i At-mejdan medrese jeste horizontalna arhitektura nadohvat ruke.

Bašçaršija je horizontalni bazar, gdje je sve pri ruci.

Prijelaz od niskih dućančića preko bazilikalnih krovova hanova do kupola je opet blaga i harmonična piramidalna arhitektura — za razliku od gradova sa isprekidanim silhuetama.

I tako je u svemu, kako u cijelosti, tako i u pojedinostima, kako u gradu, tako i na selu.

Bosanska seoska kuća je niska, horizontalna i piramidalna tvorba, sastavljena od prizme i piramide, dakle od kristalno čistih tjelesa, koja su sa sviju strana lijepo završena, tj. helenizam, za razliku od gotike i nordijske seoske kuće, koja je vertikalna, površinska, zabatna, usmjerena prema ulici.

Konstrukcija

Staru sarajevsku arhitekturu možemo, dakle, podijeliti: na kubičnu i kupolastu.

Svod sa potpornicima je kupolasta arhitektura, dok je kubična neki masivni drveni strop koji leži na masivnom podnožju i drvenim stupcima. — Potpornici ili stupci tvore masivni skelet zgrade.

Razlika između gotske i orijentalne svodne konstrukcije je u tome kako se skelet zatvara između potpornika. Gotska ga arhitektura zatvara sa unutrašnje, dok orijentalna sa vanjske strane potpornika. Zato je tijelo u orijentalnoj arhitekturi lijepo zatvoreno izvana i uravnotežen plastičan prostor iznutra, dok mu gotika sa mnogobrojnim razuporama daje rastrgan izgled.

Kod sarajevske kubične arhitekture, međutim, obično u prizemlju razlikujemo masivne, obimne zidove izvana, te drveni skelet stubaca iznutra — preko čega dolazi drvenovapnena masivna stropna konstrukcija (Morića han), a preko nje, kao prvi kat, slobodno postavljene, neovisno od donje raspodjele zidova, lagane drvene skeletne pregrade, odnosno nosivi skelet stupca. Preko svega leži krov kao završetak zgrade.

Za razliku od renesansne masivne zgrade, kod koje se zidovi po katovima nastavljaju — u muslimanskim se zgradama obično zidovi po katovima ne podudaraju, dakle, funkcije nošenja i pregrađivanja se ne poklapaju. Nosivi skelet, stupci, često se odvajaju od skeletnih pregrada, kulisa. Posljedica toga je elastična koncepcija.

Elastična osnova bosanske muslimanske arhitekture omogućuje slobodnije plastično oblikovanje i tijela, i prostora u njemu. Kod renesansnih zgrada je to u tome obimu, tako reći, nemoguće.

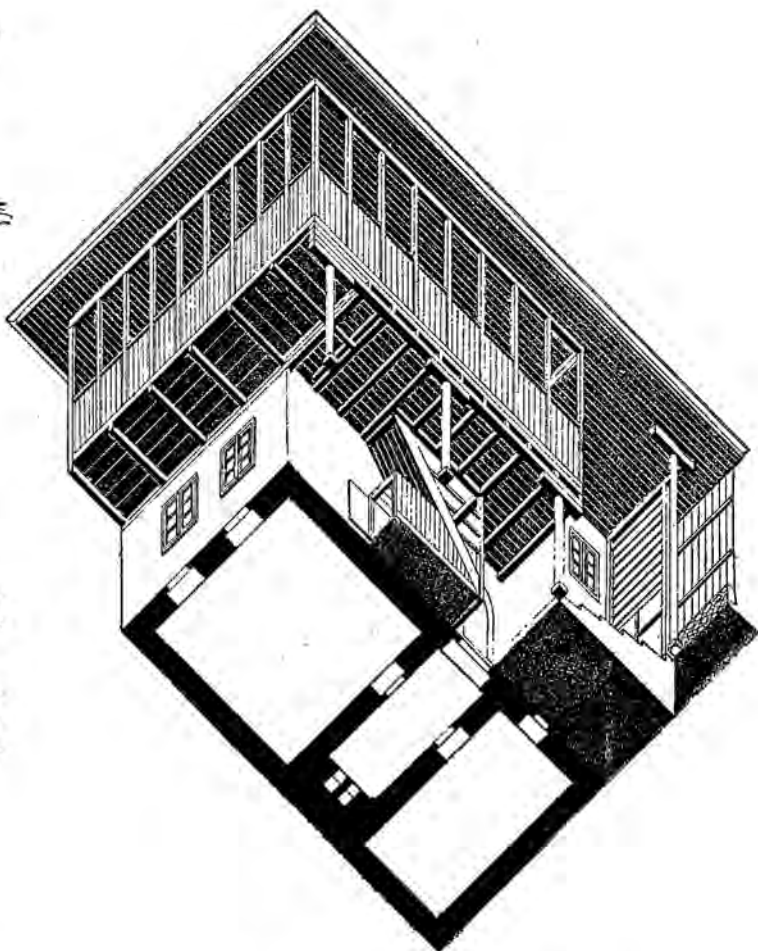
Čekrekčijina džamija — prelaz od niskih dućana do kupole.

Dvoetažni prostor u muslimanskoj kući
(J. N.)

Masivni zidovi prizemlja prilagođavaju se ulici.

Na katu se, pak, doksatima i divhanama, izbacuju na ulicu i avliju.

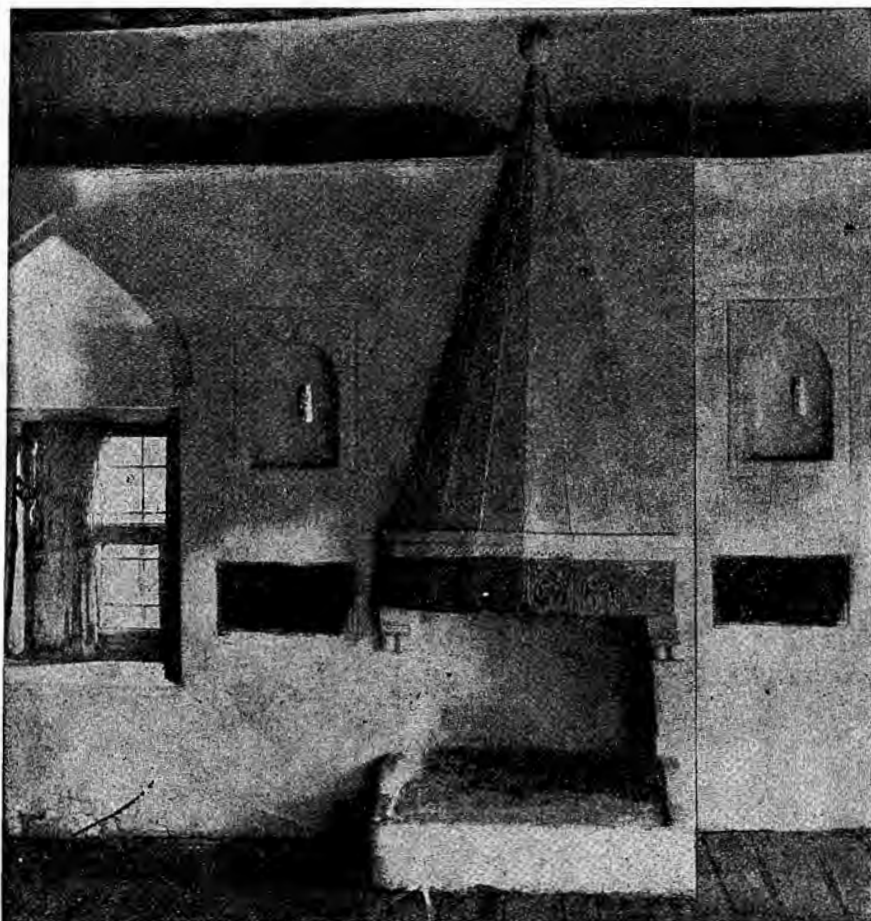

Zidovi bosanskih zgrada povijaju se u prizemlju prema krivini ulice. Na katu, pak, sa tzv. doksatima i divhanama, izbacuju se na ulicu i avliju. Konačno se sve izravnavava i međusobno povezuje u potkrovlju sa širokim, geometrijski jasno određenim vijencima krovne konstrukcije.

Površina — struktura

Površine omeđuju prostor tijela. U ovom su sastavu sekundarnog značaja. Primarnog su značenja kada nastupaju samostalno kao žaluzije ili prozorske rešetke, paravani, mreže i slično.

Površine, međutim nastupaju i vezano u ogradama, i to: kao prozirne ograde (tarabe) oko bašča; kao ograde sa zamreženim prozorima (transparentima) oko groblja i džamija; kao zatvorene pune ograde, iz kojih samo tu i tamo izbije po koji zamreženi sandučić, mušebak, sa širokim vratima i prizmatičnom ili čunjastom nadstrešnicom; kao zatvoreni mrežasti ciklopski zidovi tvrđava, koji onda djeluju kao puno tijelo;

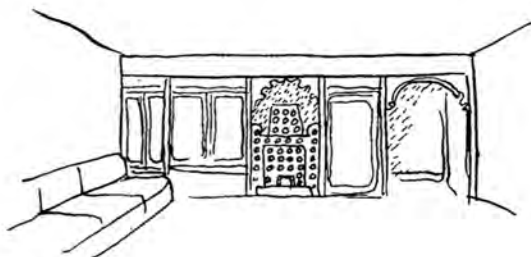

Kamin u muslimanskoj kući

a tvore, kao što je već spomenuto, i zatvorena tjelesa bosanskih kuća. Onda katkada po koja od tih ploha otpadne, pa nam se pogled otvori u lijepe plastične prostore (kao, na pr., u muslimanske pekare ili u trijemove ispred džamija).

I dok se u renesansi zidovi iskazuju po njihovim statičkim funkcijama i dijele se na nosive i nošene dijelove (stupci, pileri, arhitravi, vijenci td.), to u orijentalnoj arhitekturi plohe djeluju više svojim oblikom, ritmom, proporcijom, bojom, vezom, sastavom — tj. strukturom i mozaikom materijala. Tu je vez limenih šindrastih i ćeramidnih krovova, pa široki vodoravni drveni krovni vijenci iznad bijelo krečenih fasada, iz kojih izbiye tu i tamo po koji prozorčić lijepe proporcije, neodredive etaže, pa niz prozora, tj. ritam ili doksat sav u prozorima iznad podnožja od ciklopskog zida, preko ugla, a prema avliji obično ožbukanu fasadu zamijeni drvena obloga ili niz drvenih rešetki u zelenilu — i konačno ispod svega kaldrma. Dakle, jedna strukturalna arhitektura za razliku renesansne i tektonske!

Zid je sav plastičan:
ulazna niša, uzidani or-
mari, peć sa hamamom.

PROSTOR — PLASTIKA

Osim kulisa — pregrada i konstruktivnih stubaca muslimanske su prostorije oblikovane još i drugim elementima.

Najprije treba spomenuti divhanu i jednokrake stepenice, koje ne zatvaraju prostor, nego ga plastično oblikuju — to su elementi vanjske plastike.

Muslimanska unutarnja prostorija gotovo i nema pokućstva, koje bi bilo mobilno, sve pokućstvo u prostoriji je čvrsto, nepokretno, uzidano — dio arhitekture prostora i njegove plastike.

Među ovo pokućstvo spada najprije sećija, tj. čvrsti niski stepen koji se proteže duž zidova obično sa tri strane prostorije.

Sećija služi za odmor, a noću i za spavanje.

Četvrti zid prostorije sav je plastičan. Tvorí ga garnitura sa plastičnim ulazom (nišom), uzidanim ormarima, a često i peć sa hamamom, tj. koritom ili kupaonom za ritualno pranje i kupanje.

Arhitektonska plastika u Ulici Prote Bakovića

Abdesthana u Svrzinoj
kući (J. N.)

Dodamo li tome još kamin ili ognjište, koje je u muslimanskoj kući zidano — ukazali smo na sve elemente muslimanske stambene prostorije.

Kamin u kavani teških radnika na trgu zvanom »Cirkus-plac« slobodno je smješten u sredini prostora (usporedi sa Le Corbusierovim living-rooms), pa kao takav predstavlja prostorno-plastičan elemenat prvog reda!

Primjeri: Kahve-odžak Morića hana — drveni strop, ćilim na podu i četiri bijele stijene, od kojih je jedna sva raspuštena u kontinuirani red prozora, dakle, čist prostor! Duž tri zida proteže se niska i široka sećija, u kutiću četvrtog smješteno je slobodno u prostor malo ognjište za pečenje kave: geometrijska čista tijela u čistom prostoru!

Još elementarnije djeluju prostori džamija. Tu je mihrab-niša za molitvu — udubina u osovini prostora nasuprot ulaza, mimbera kraj nje — propovjedaonica — kao strogo kristalno, izolirano tijelo, smješteno u čistom prostoru. Međusobno je sve povezano ćilimom — bojom, tj. najelementarnije i najčišće shvaćanje arhitekture prostora (usporedi sa ponutricom starokršćanske crkve Santa Maria in Cosmetin u Rimu, u Le Corbusierovom izdanju).

Sve se tu izmiče, rastvara i plastično oblikuje...

Kuća sa starom
pekarom

Prostori pod vedrim nebom

To su avlije, atrijski i skverovi.

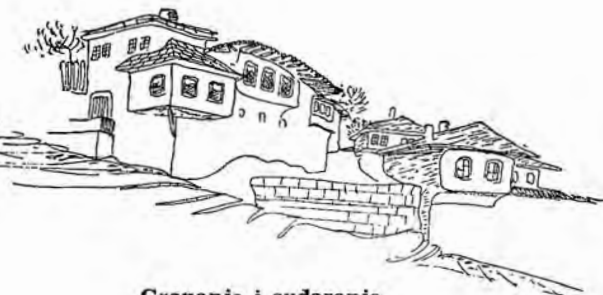
Avlija je zatvoreno dvorište muslimanske kuće. Oblikuju ga masivne pregrade, zidovi sporednih zgrada i stambenih kuća.

Visoki nadvratnici ulaznih vrata, iznad prolaza prebačeni dijelovi kuće, trijemovi i široke strehe poput vodoravnih kulisa oblikuju prostor i visinski.

Sve se tu izmiče, zatvara i plastično oblikuje u neke meander-prostore.

Pa to načelo prostorno-plastičnog oblikovanja prostora nalazimo u suvremenom urbanizmu, kod tzv. meander-trгова. Značajno je pri tome da se polazi od prostora, a ne od arhitekture i objekata kao samostalnih organizama.

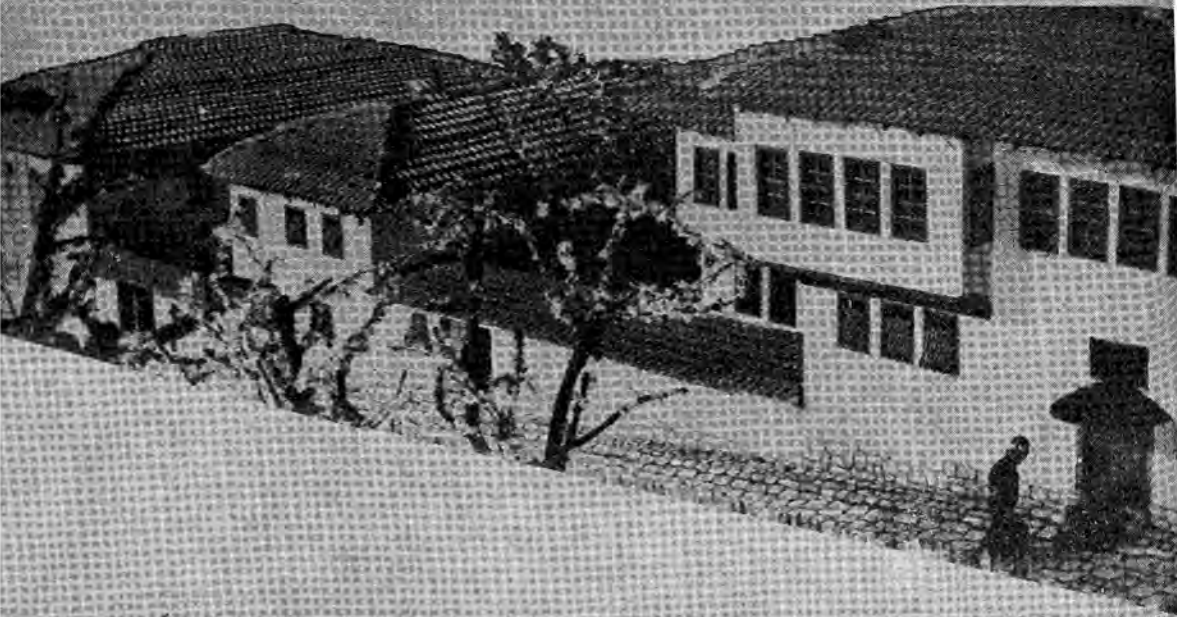
Atrijski su avlije polujavnih zgrada — džamija i kavana. Sa nekim transparentnim ogradama su poluzatvoreni, a oblikuju ih trijemovi ispred džamija, kiosci — šadrvani, zidovi turbeta i drugih sporednih zgrada.

Grananje i sudaranje
ulica (J. N.)

Vodoravno izmicanje
kuća (J. N.)

Natkovalči: prostorno-plastična arhitektura (Rekonstrukcija J. Neidhardt, maketa M. Sarić)

Svaki od tih atrija ima po koju atrakciju. U sredini je redovno šadrvan.

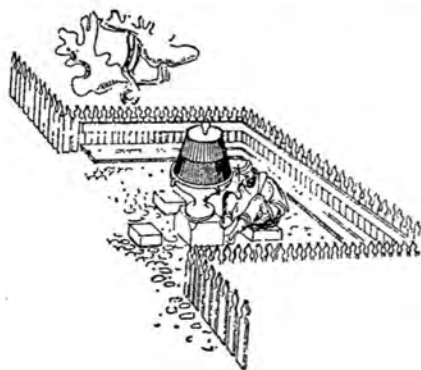
U kavani »Aeroplan« otvara nam se kroz hipetron vanredan pogled na minaret Begove džamije i Sahat-kulu.

Atrij kavane »Stadion« zasađen je sa nekoliko redova drveća.

Square je atrij koji se otvara na ulicu.

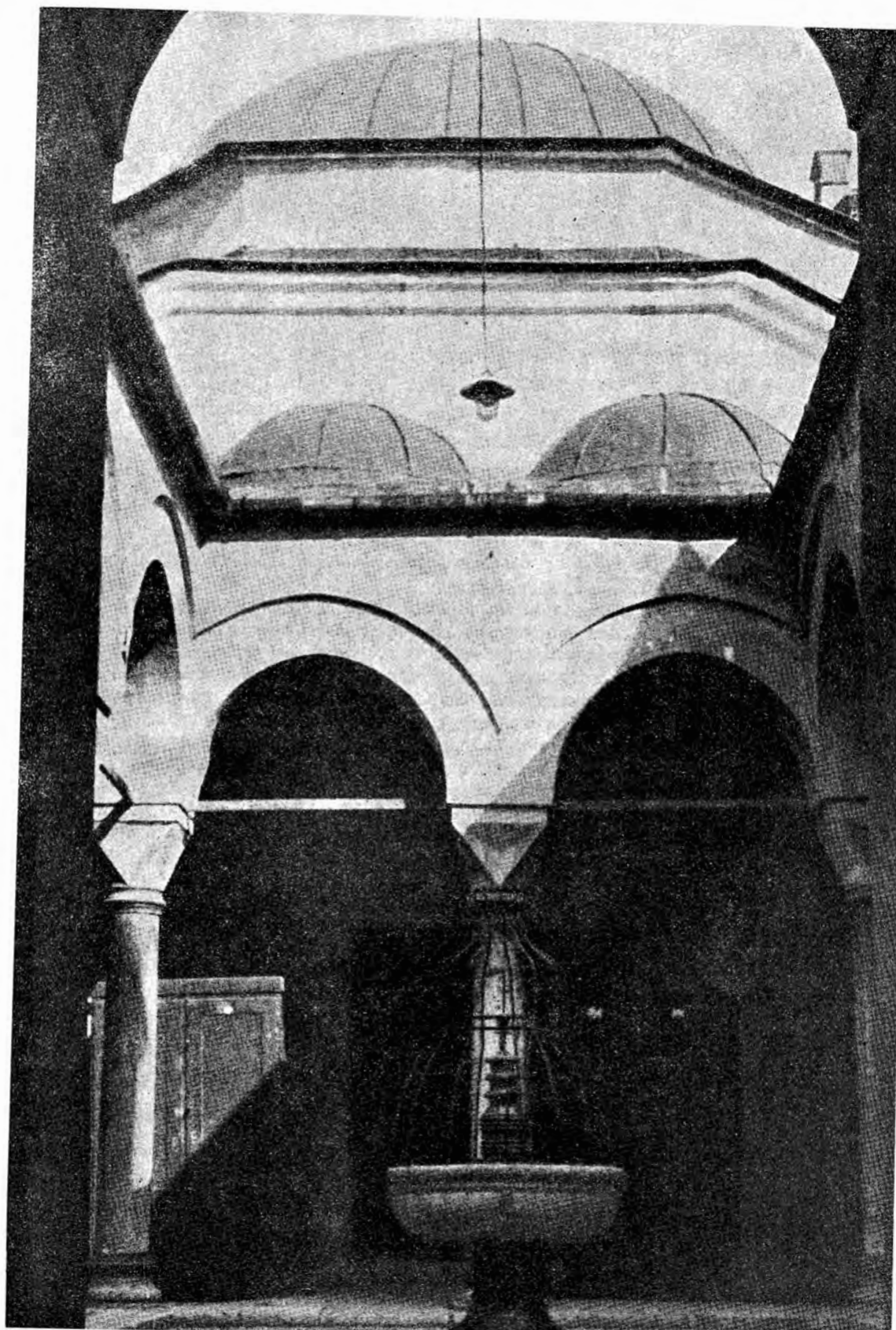
Square kavane Volga je prema ulici samo prividno zatvoren ćeramidnim krovom; iz prostora između tog krova i kavane raste drvo (usporedi sa Le Corbusierovim paviljonom de l'Esprit Nouveau, na pariskoj dekorativnoj izložbi iz godine 1925!). Drvo tu kao da raste iz arhitekture — tj. prostorno-prodorna arhitektura, za razliku od zatvorenih, tjelesnih arhitektura.

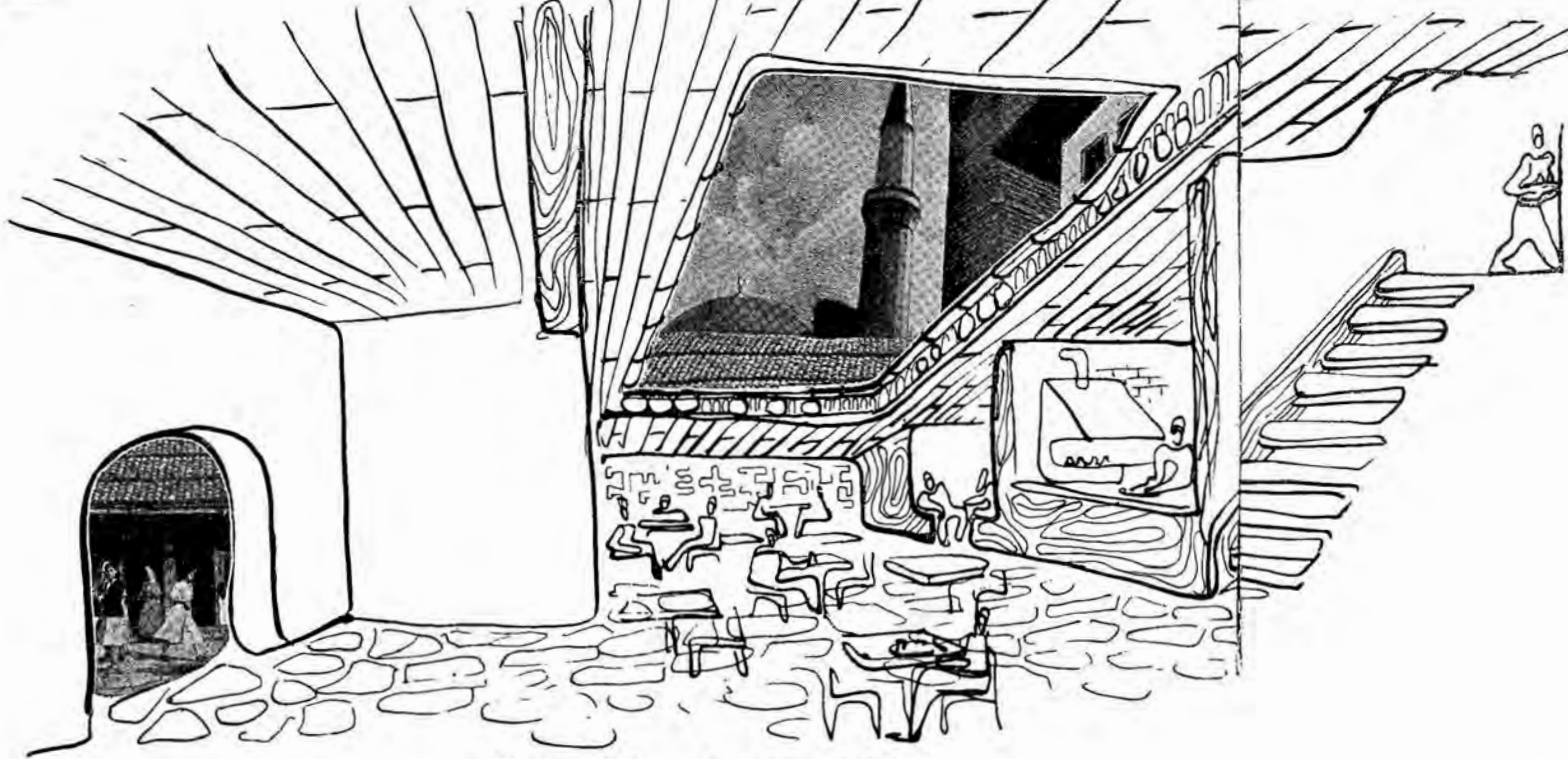
Kamini, mimbere, šadrvani i sebilji, nišani, pa minareti, to su skulpture. To su poente, koje ističu središta raznog života: kamini domaćeg, šadrvani atrijskog, nišani posmrtnog, mihrabi i mimbere nabožnog itd. To su simboli, pa im otuda i toliki formalni značaj. Šadrvanske mreže

Šadrvanske mreže — bižuterija u prostoru

Desno: Atrij Kuršumlije medrese

Hipetron kafane »Aeroplan« (J. N.)

preuzele su oblike hanuma, minareti strše kao neka visoka stabla iz grada, a nišani niču kao da raste kamenje iz zemlje — mihrab i mimbere su apstraktni i geometrijski. Sve su te tvorbe čiste i standardne. Rijetko su profilirane, a kada su već članjene, onda uvijek na neki površinski način: inkrustacije, cizeliranja ili perforacije. Nikad ne nastupaju samostalno, već uvijek u vezi sa prostorom, s kojim onda žive zajedno. S okolinom se vežu pomoću ćilima. Tako su minareti iznad mozaika grada, nišani iznad zelenih travnih površina, šadrvani iznad vode i kaldrme, a mimbere iznad ćilima džamija.

Značajna je veza vode i kaldrme te željeznih mreža, na pr. kod šadrvana, tj. bižuterija u prostoru pod vedrim nebom.

Otvori

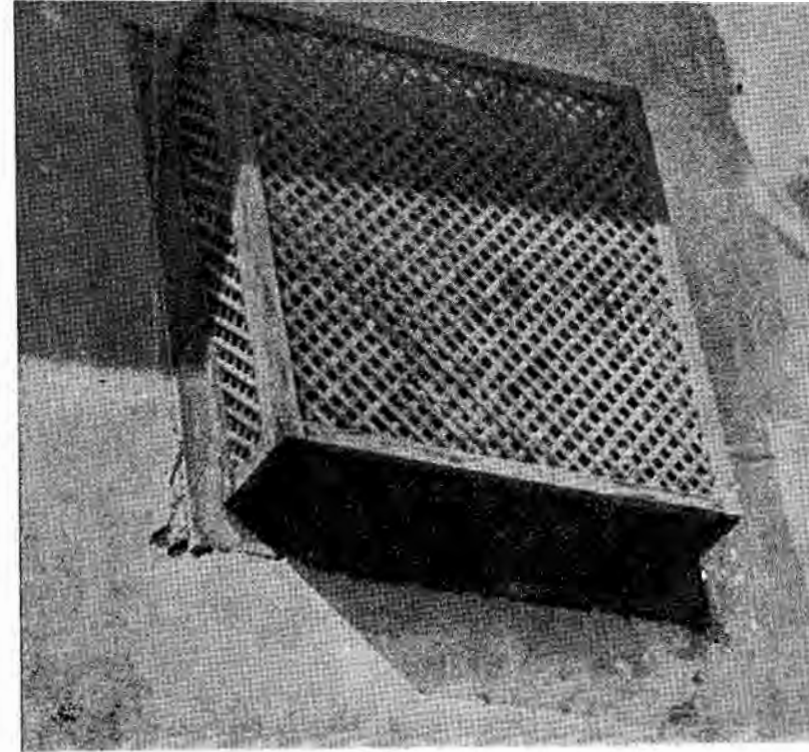
Stambena prostorija je Muslimanu intimno područje i domena žena, koje tu žive izolirano od vanjskog svijeta.

Veza između vanjskog i unutarnjeg svijeta daju otvori u zidovima.

Otvori imaju zadaću: izolirati se od vanjskog svijeta i pružiti razonodu.

Razonodu daju time, što izabiru najljepše vidike na vanjski svijet.

Tvorbe čiste i standardne, uvijek u vezi s prostorom, s kojim onda žive zajedno.

Ašik-pendžer

Izolaciji služe rešetke i mreže. Tu su kao neki filtri, koji omogućuju da se sve uzme iz vanjskog svijeta, a da taj svijet ne ometa intiman užitek.

Mreže u otvorima — to su mušepci.

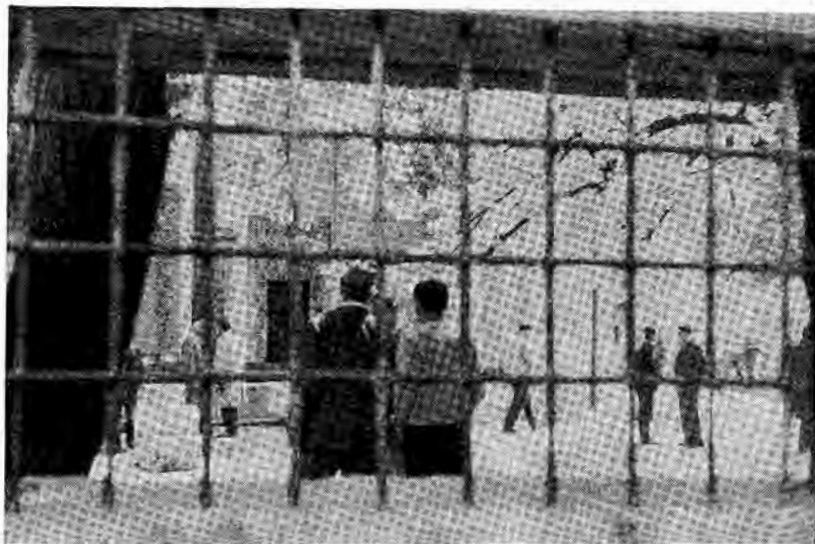
Pogledi kroz mušepke mijenjaju se sa svakim pokretom čovjeka ispred, odnosno iza mreže — to su, dakle, plastične, žive slike, nanizane duž prostorije.

Svijet živih slika je vreva na ulici, mozaik grada i kuliserija valovitih brda oko grada, dakle: život i priroda.

Život i priroda, prepušteni sami sebi, kaotični su ili fragmentarni, za sliku ih treba tek učvrstiti i prirediti, a učvršćujemo i priređujemo ih mušepcima, tj. geometrijom. Mušepci su, dakle, kao neki geometrijski raster.

Međutim, ovako stečeno likovno iskustvo ne gubi se više, nego se ponavlja u svim mogućim varijacijama, tj. i u slučajevima kada se više ne radi o intimnom životu. Otuda zamreženi prozori oko džamija i groblja, otuda paravani između kavane i ulice i kontinuirani redovi pritka-stih prozora u kavanama, na pr., na Poligonu, pa i onaj pogled kroz hipetron kavane »Aeroplan«.

Pogled kroz demire u dvorište Begove džamije

A iz tog iskustva proizlaze i porte, na ulaze mislim, kao što je, na pr., onaj rešetkasti ulaz u »Babića bašču« ili Neidhardtov prijedlog porte u Bašćaršiju sa pogledom na stari Bezistan, Sahat-kulu i minaret sa kupolom Begove džamije.

Kinezi, kad žele uhvatiti kakav osobito lijepi pogled na prirodu ili arhitekturu, stave pred njih glorijske ili porte.

Odatle nije daleko ni do kavane na Hridu. Mislim do onog prozračnog okvira između zemlje i krova na stubovima, u kome se prepliće slojevito naslagan mozaik grada i valovita kuliserija okolnih brda iznad grada.

Ova tvorba, međutim, ne pripada više našem shvaćanju arhitekture, kao u sebi samima završenih organizama, to su rekviziti prostornih aranžmana.

**Mjedenica — vertikalno izmicanje
kuća (J. N.)**

Nadmlini (J. N.)

Kiosk u kući — prizor iz muške
avlije Svrzine kuće (J. N.)

Sva ta arhitektura ne stoji mnogo, ali je njome na vanredno izabranom mjestu uhvaćena neka priređena slika grada i prirode koja bi ostala fragmentarna da je prepuštena sama sebi.

Tvorbe, koje baziraju na navedenom odnosu prirode sa okolinom zvaću — kioscima.

To je sam skelet ili konstruktivan kostur zgrade, prekriven krovom na stubovima. Kiosk — paviljon — papilio — leptir — krov u zraku.

Teško je kod kioska utvrditi granice između arhitekture, prostora i prirode — okoline, kad se sve to jedno s drugim prepliće.

Kiosk:

U kavani »Stadion« ljeti se stakleni plašt gradnje ukloni, pa se vrt i ulica sliju u kiosku.

Kiosk na vodi: kavana »Vrbanja« i »Bendbaša«,

kiosk na brdu: kavana »Hrid« i »Jekovac«,

kiosk na groblju: turbeta na Alifakovcu,

kiosk ispred bogomolje: šadrvan ispred Begove džamije,

kiosk u kući: čardak i divhana.

Aščinica, to je kiosk sa izlogom i sanitarnim uređajem.

Baldahin sa pozornicom za pjevačice u kavani »Šadrvan«, to je kiosk ili arhitektura u prostoru.

**Kiosk ispred bogomolje
— šadrvan pred Begovom
džamijom**

PRIRODA — GEOMETRIJA

Priroda u geometriji

Krov do krova i kupola do kupole — pa lipa i jablan do minareta, piramida do piramide, kalote, pa sve isprekidano okomicom — vertikalna do vertikale.

Ili: put pokraj Veresijskog zavoda, koji se kao neki kameni čilim skoro vertikalno uspinje ispred nas u brdo, da završi niskom kućom i visokim jablanom.

Ili: čitav jedan kompleks, kao što je Alifakovac, ispred Vijećnice: vodoravne naslage kuća između visećih vrtova, koje su kao čopor ovaca u brdu — iznad horizontale na lukovima, tj. čuprije preko Miljacke — pa jablanovi sa svake strane.

Staro Sarajevo: kuće u vrtovima, grad protkan zelenilom — **vrtni grad!**

Drvo i voda, vrt i brdo, to su elementi prirode, a u našim je aranžmanima priroda u geometriji ili upotpunjenje arhitekture prirodom!

Geometrija — priroda

Bijela tabija, pa bastioni i kavanice na istaknutim mjestima po brdinama oko grada — niske, pitome i blage, prilagođene kao da rastu u terenu.

»Plosnato u brdo, visoko u nizinu« (Loos) — L' Harmonie discordance! — one su, kao neke poente kojima ističu kipari grudi u skulpturi ženskog tijela — tj. geometrija u prirodi i vještina plasiranja!

**Korzo-i su uvijek duž neke
atrakcije — Korzo na brdu**

Pa oniski konjići i bosanske kuće pokraj alpske kuće i Pingsga-
uera, i nisko drveće ispred kavanica nadohvat ruke — kao da je izniklo
jedno iz drugoga,

kao da je vezano jedno uz drugo,

kao kuća puža i kornjače, koji je nose svuda sa sobom, tj. l'Har-
monie concordance — prirode sa geometrijom, l'Architecture paysa-
gère — i vještina prilagođivanja!

Geometrija u prirodi

Muslimani imaju nekoliko svojih korzo-a u Sarajevu. Značajno je
da su ovi korzo-i uvijek duž neke atrakcije:

Korzo na brdu — Poligon,

Korzo uz vodu — Miljacka,

a voda i brdo opet su priroda.

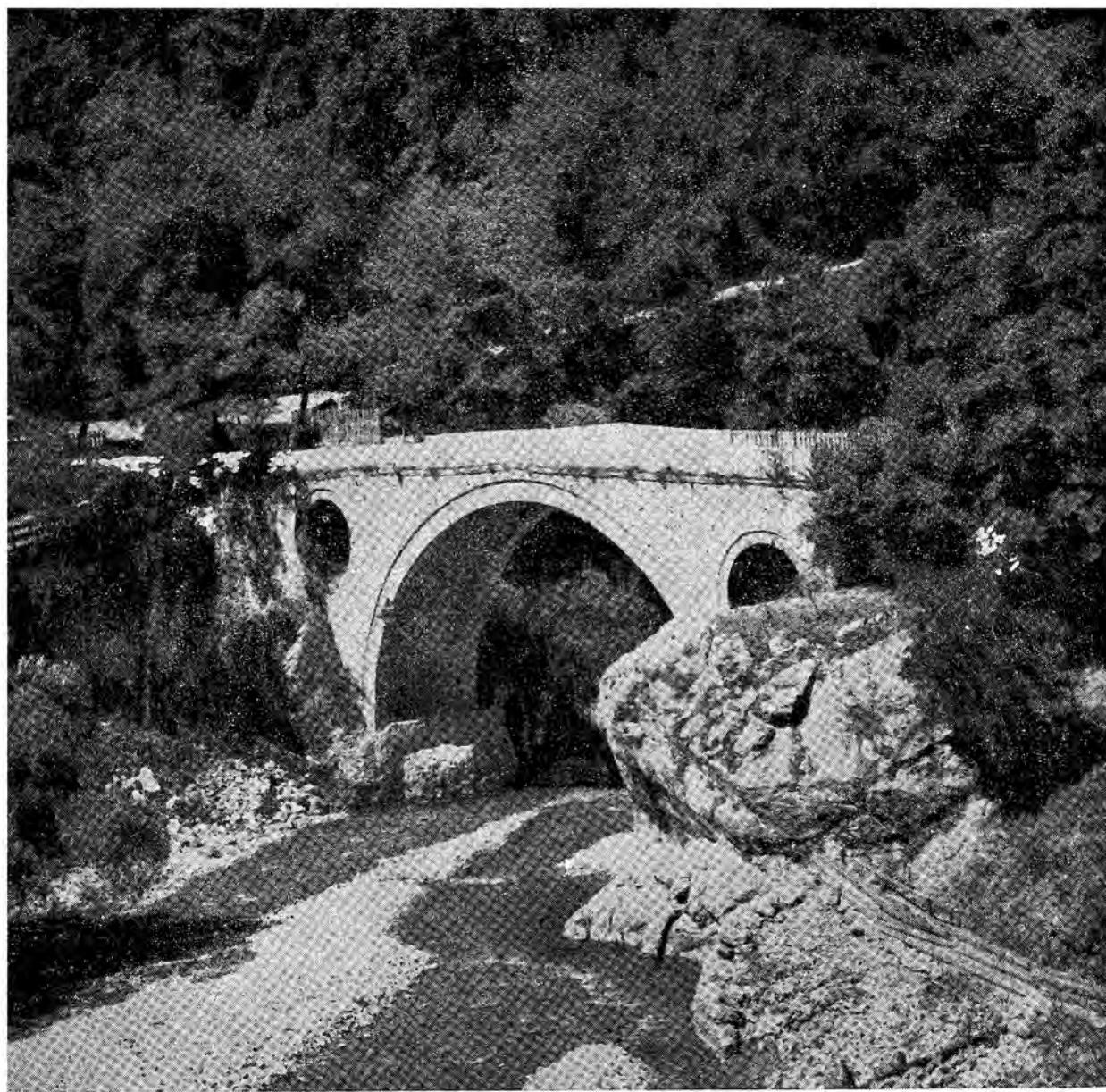
Kakva je, dakle, ta priroda u gradu, koja privlači. Draž proizlazi
iz kontrasta geometrijskog grada pokraj slobodne prirode!

Pa pođimo u šetnju izvan grada. Divlja je priroda i sutjeska izme-
đu brda, kroz koju se provlači Miljacka — sve tu bježi u smjeru vode.
Gibanje ukružuje horizontalna transverzala na luku: Kozja ćuprija —
geometrija u prirodi.

»Priroda je kaotična ili fragmentarna, udovoljiti nam može tek u
geometrijskom redu. Naš je život, dapače, vezan uz prirodu — ali naše
su radosti u nama — osnova našeg osjećanja je geometrija! Svrha sviju
naših šetnji u prirodu jeste da tražimo red — cilj, međutim, (ove) umjet-
nosti je da stvara odnose, koji nisu slučajni!« (Le Corbusier).

Poligon

Kozja ćuprija — geometrija u prirodi